

historiska kartor – något för nutiden?

ulf jansson

Sverige har en mycket stor mängd historiska kartor. Kartor som skapats sedan 1600-talets mitt som visar såväl översikter som mer detaljerade bilder av landet. Att de bevarats beror på flera faktorer, bland annat att mycket få har försvunnit i olika krigshändelser, som drabbat de flesta andra europeiska stater. Det beror också på att den svenska staten har haft ett stort intresse av att kartlägga landet. Det gäller både småskaliga och storskaliga kartor. Dessa kartor kan användas inom forskningen och av allmänheten för att få bättre kunskap om historiska processer ur ett geografiskt perspektiv. De har dessutom blivit mer tillgängliga i och med modern teknik.

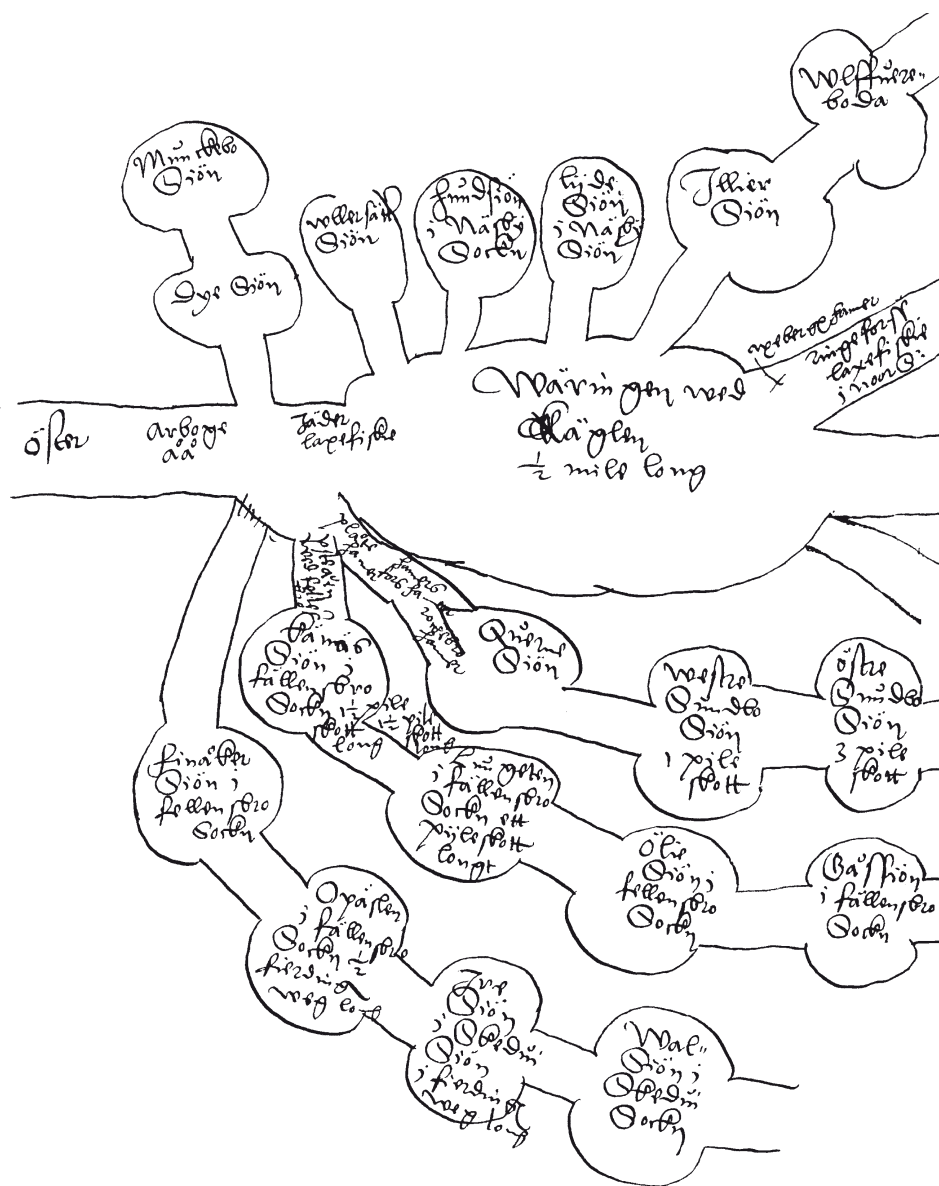
Den tidiga karteringen av Sverige

De äldsta kartorna över Sverige är inte svenska utan det är att antal europeiska översiktskartor där Sverige eller Skandinavien finns med. Den första goda representationen av Sverige var Charta Marina som gjordes av Olaus Magnus, den katolske ärkebiskopen som blev avsatt i och med Gustav Vasas reformation. Han skapade kartan under tolv år och den trycktes till slut 1539 i Venedig. Senare utkom han även med sitt stora bokverk »Historia om de nordiska folken» (Historia de gentibus septentrionalibus). Den trycktes 1555 och innehåller

en hel del av figurerna som fanns i kartan. Detta inträffade i nuvarande Italien, då Olaus Magnus var på landsflykt (Ehrensverd 2006). I Sverige, under Gustav Vasas tid, gjordes också en del kartor men av en helt annan karaktär. En ofta förbisedd pionjär inom området var Rasmus Ludvigsson och hans kartor från 1550-talet. Ludvigsson var Gustav Vasas sekreterare och betraktas ofta som Sveriges förste genealog, på grund av alla släktutredningar han gjorde för kronan. Men han gjorde även kartskisser och beskrivningar av främst vattenvägar och sjösystem (Lundin 2003). Dessa skisser är mycket enkla och saknar skala och vanligen geografisk orientering (figur 1). De påminner lite om de teckningar man gör för att beskriva vägen eller schematiska tunnelbanekartor.

Storskaliga kartor

Nästa steg i utvecklingen av karteringen av landet var skapandet av det svenska lantmäteriet vilket skedde 1628. Man genomförde en omfattande kartering av landet, från 1630-talet och fram till ungefär 1650. Syftet med karteringen är omstritt inom forskningen och det finns inte tydligt uttryckt i några dokument. En inte helt orimlig tolkning är att kronan ville veta vilka resurser som fanns inom landet eftersom man be-

Figur 1. Del av kartskiss av Rasmus Ludvigsson från 1550-talet som visar del av vattensystemen kring sjön Väringen på gränsen mellan Närke och Västmanland. Dessa var viktiga för järntransporterna från Nora och andra bergslager till Arboga. I kartskissen finns en del avståndsangivelser, till exempel att »Vestre Sundbo sjön» är ett pilskott och att »Väringen med Käglan» är en halv mil lång. Det finns också anteckningar över var det finns laxfisken, vid exempelvis Jäder (Lundin 2003:152).

hövde dem alla för att kunna genomföra de stora krigen under 1600-talet. Kartorna är lite stiliserade och ibland inte så lätta att studera. Storskaliga karteringar gjordes också över erövrade områden, både inom och utom det nutida Sverige (Tollin 2007).

Den mest omfattande karteringen genomfördes i samband med de svenska skiftesreformerna. Från 1700-talets mitt till 1800-talets senare del genomfördes tre skilda jordreformer; storskifte, enskifte och senare en modifierad version av enskifte nämligen laga skifte. Nästan alla svenska byar har en eller flera skifteskartor. Det var storskaliga, detaljerade, kartor som visar på hus, vägnätet, fastighetsindelningen, markanvändning i form av åkrar, ångar, skog med mera. Kartorna är mycket noggrant gjorda eftersom det handlade om att omfördela marken. Man var alltså intresserad av att veta hur mycket mark varje fastighet, gård, hade innan man gjorde denna omfördelning. Man tog också reda på vilken kvalitet marken hade, så det skulle bli rättvist. Om man fick sämre mark skulle man få en större areal och omvänt. Dessa kartor är mycket värdefulla dokument om man vill studera förhållandena under 1700- och 1800-talen (se exempelvis Svensson 2005; Wennström & Sporrang 1998).

Småskaliga äldre kartor

Inom lantmäteriet gjorde man förutom storskaliga kartor även kartor över större områden, det vill säga småskaliga kartor. Det kunde vara kartor över riksgränser, vägsystem, län eller landskap, sjösystem med mera. Andra producenter av småskaliga kartor var militären. Dessa genomfördes dels i samband med olika krigshändel-

ser men även i fredstid, då man karterade gränsområden, befästningar och inte minst viktigt excersis- och övningsplatser. I samband med att militärtekniken utvecklades, liksom kartografi och trycktekniken så kom kartorna att göras för att kunna reproduceras. De äldsta kartorna var handritade och kunde endast kopieras med manuella metoder. De första militära kartorna som grave- rades var hemliga och skulle enbart tryckas upp i händelse av krig men efterhand blev de topografiska kartorna mer tillgängliga även under fredstid och för andra användare än militären. Dessa kartor går ibland under beteckningen generalstabskarta och var den topografiska karta som var i bruk fram till mitten av 1900-talet, då den mer moderna med färgtryck togs fram. Även i det civila samhället behövdes kartor och från 1800-talets mitt gjordes sockenkartor och så kallade häradskartor, vilka var ekonomiska kartor som visade på bland annat fastighetsgränser, markanvändning, bebyggelse och vägar. Alla dessa kartor täcker större områden och fungerar bra för att orientera sig och förstå rumsliga samband för hundra till hundra femtio år sedan.

Arkiv

Det finns således ett stort antal historiska kartor i landet, som hittills i huvudsak använts inom historisk och geografisk forskning och i någon utsträckning av hembygds- och släktforskare. Lantmäteriet är den myndighet som gjort flest kartor. De äldre kartorna som fanns på Lantmäteriet har dock överförts till Riksarkivet och finns från 2009 på Riksarkivets filial i Arninge utanför Stockholm. De lokala lantmäteriekartorna, som förr fanns i varje län förva-

ras nu i Härnösands landsarkiv. Eftersom många kartor var militära och att militären har och hade ett stort intresse för kartor så kan man på Krigsarkivet i Stockholm hitta en mycket omfattande kartsamling. Det rör sig både om svenska och utländska kartor. En rad tekniska förändringar gör det möjligt att komma åt många av dessa kartor utan att behöva resa till avlägset liggande arkiv.

Att komma åt digitala versioner av historiska kartor

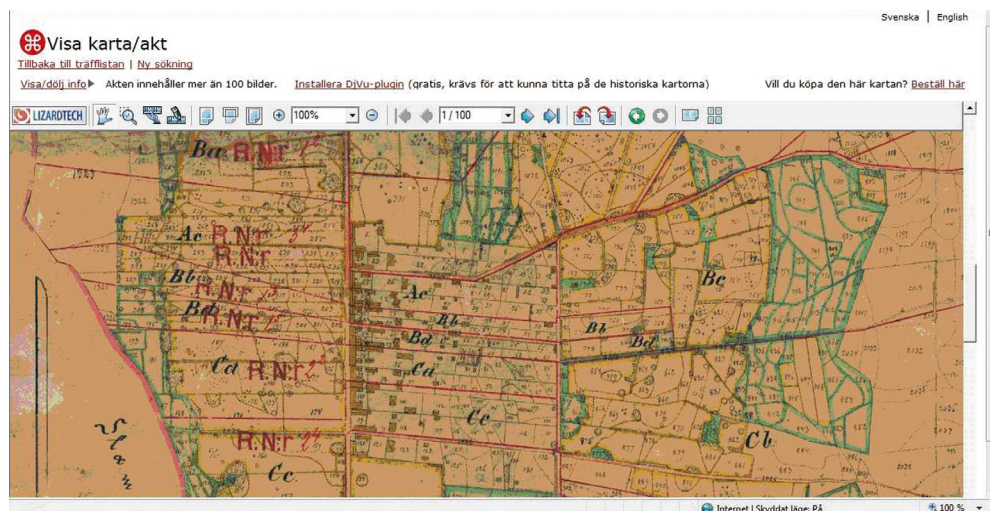
En mycket omfattande digitalisering av det svenska historiska kartmaterialet har skett under de senaste fem till tio åren (för webb-adresser, se sista stycket). Det är i huvudsak Lantmäteriets kartbestånd som blivit digitalt och mer tillgängligt. Detta gäller alla kartor som fanns på de lokala lantmäterimyndigheterna och ett stort antal av dem som förvarades i det centrala arkivet i Gävle. Samtliga historiska kartor som blivit digitaliserade och som hör till Lantmäteriet kan man nå via deras hemsida. Där kan man titta på dem och fritt studera dem, men vill man ha hela kartan så måste man i dagsläget betala en avgift. En avgift som blir kostsam om man vill detaljstudera ett större antal kartor.

De tidigaste kartorna, så kallade geometriska kartor, från olika arkiv som upprä-tades på 1600-talets mitt har numera digitaliserats liksom många andra, men de har även transkriberats så att man utan att kunna läsa 1600-talshandstilen, som onekligen är problematisk för de flesta, kan förstå vad de innehåller. Detta projekt genomförs av Riksarkivet och kommer att pågå i ytterligare några år men när det är färdigt kommer samtliga kartor – 12 000 till 14 000

stycken – gjorda mellan 1630 och 1655 att vara digitala och tillgängliga för allmänheten. Även Krigsarkivet har många av sina kartor i digitalt format, men de måste sökas från deras hemsida.

De äldre kartorna ligger alltså på många olika arkiv och har ibland inte helt enkla beteckningar för den oinsatte. Det kan utan detaljkunskaper vara svårt att finna rätt karta. Lantmäteriet har dock gjort en hemsida där man kan positionera sig i en modern kartbild och sedan söka på vilka historiska kartor som finns i närområdet. Sökningen fångar i dagsläget inte upp alla typer av kartor, men underlättar sökandet betydligt. Man får då oftast upp några storskaliga kartor från det centrala arkivet och från det lokala lantmäterikontoret. Man får också upp några äldre småskaliga kartor, vanligen en ekonomisk karta från perioden 1860–1920 och en mer modern tryckt karta från 1940-tal till 1970-tal, beroende på område. Med hjälp av dessa kan man förstå hur bebyggelse och landskap har förändrats under de gångna 200 eller 300 åren.

I exempelsökningen (figur 2) kan man bland annat se hur bebyggelsen i byn såg ut innan skiftet och att det fanns stora mängder odlingsrösen i åkermarken runtom. Genom samma sökning kan man även titta på kartor över byn från 1811 då storskiftet genomfördes (akt: 06-ING-46), en avsöndring från 1922 (akt: 06-ING-989) samt tre småskaliga kartor. Den första är Härads-ekonomiska kartan, enligt söksystemet från 1868-77 (akt: J112-36-22). Karteringen gäller egentligen ett område på andra sidan länsgränsen, men Haddås kom med som ritade konturer på konceptkartan. Den andra är Ekonomiska kartan »Ingatorp» från 1954 (akt: J133-6F8f56) samt Generalstabskartan,

Figur 2. Laga skifteskarta över Haddås i Ingatorps socken från 1888 från den lokala lantmäterimyndigheten i Jönköping som blivit digitaliserad och gjorts sökbar över Internet på Lantmäteriets hemsida (aktbeteckning: 06-ING-86).

bladet »Vimmerby» från 1885 (akt: J243-36-1). Däremot återfanns inga av kartorna i det centrala arkivet med denna sökning.

Många kommuner, både större och mindre, har också sett till att digitalisera sina historiska kartor. Vissa regioner har också arbetat med att tillgängliggöra historiska kartor på Internet, exempelvis »Terra Scaniae» för Skåne och »Stockholmskällan» för i huvudsak centrala Stockholm. En mycket bra publik GIS-tjänst är »Informationskartan i Västra Götaland». Där kan man för hela regionen se georefererade versioner av häradskartan från 1800-talets senare del. Här finns också modernt kartmaterial och andra företeelser tillgängliga i GIS-skikt som kan slås på och av.

Hur kan kartorna användas i skolan?

För i princip alla områden i Sverige kan man alltså komma åt historiska kartor re-

lativt enkelt. Man kan med hjälp av kartorna studera hur omgivningen förändrats, hur bebyggelsen utvecklats, hur det äldre bondesamhället har förändrats när det gäller landskap, hus, fastigheter med mera. Vi kan studera hur infrastrukturen förändrats, hur järnvägslinjer byggts ut och nya vägar har anlagts, hur tätorterna vuxit, allt från tidiga industricentra och stationssamhäl- len till de senaste hundra årens enorma expansion av framför allt de större städerna. För vattendrag kan man följa effekterna av de många sjösänkningarna, anläggandet av kanalsystem och utbyggnaden av vattenkraften i Norrland. I norra Sverige går att studera den stora kolonisationsvåg som pågick långt fram på 1900-talet, då nybyggen etablerades i skogslandet. Även den följande nedgång som jordbruket haft i stora delar av landet går att följa. Förutom att kunna belysa specifika teman så bidrar de äldre kartorna till att man får ett historiskt

djup i förståelsen av ett område. I skolan går det med fördel att koppla de historiska kartstudierna till historieundervisning, hembygdskunskap, studier av resurser, vegetation med mera. Hur närmiljön har förändrats under de senaste hundra, två hundra eller tre hundra åren är en av de frågor som man faktiskt relativt enkelt för de allra flesta områden kan besvara med hjälp av de historiska kartor som finns tillgängliga över Internet. Med tiden kommer ännu fler att finnas där. Det hade dock varit bra för användarna om informationen i sin helhet var avgiftsfri. Idag är det alltså möjligt att i de flesta fall se på kartorna men inte hämta hem filerna för att kunna arbeta vidare med dem. Här pågår en utdragen kamp mellan olika intressen och myndigheter som vill ha kostnadstäckning. Utgången i denna dragkamp är i skrivande stund oviss och någon tydlig förändring från arkivmyndigheter och Lantmäteriet står inte att finna just nu. Säkert är dock att användningen kommer att öka under den närmaste tiden.

Länkar till historiska kartor på Internet

Lantmäteriets webbplats där man kan hitta och fritt titta på historiska kartor, se www.lm.se. Observera att aktbeteckningarna i de digitala arkiven bygger på dem som används för de fysiska kartorna, men oftast med någon form av tillägg. I exemplet i figur 2 med beteckningen J133-6F8f56, så ska J133 förstås som serien med ekonomiska

kartor, sedan följer kartbladsbeteckningen 6F8f och året 1956 för att särskilja det mot senare kartor.

Projektet »Äldre geometriska kartor» bedrivs på Riksarkivet och man kan finna en beskrivning av projektet och arbetet med skanning och digitalisering av texter på hemsidan <http://www.statensarkiv.se>.

Webbplatsen Terra Scaniae <http://www.ts.skane.se> innehåller bland annat historiska kartor av olika typer, men även mycket annan information om Skånes historia.

Stadsbyggnadskontoret i Göteborg har ett antal kartor utlagda, se www.goteborg.se.

I Västra Götaland har man även i lagt ut en geografiskt registrerad version av Häradskartan för hela länet, dvs kartorna har gjorts om till ett modernt koordinatsystem så man direkt kan ändra kartbakgrund och se hur det ser ut idag. Detta finns på sidan som kallas Informationskartan Västra Götaland, se <http://www.gis.lst.se/gisvg/> Man hittar Häradskartan under fliken kulturmiljö.

Webbsidan Stockholmskällan <http://www.stockholmskallan.se> har en rad kartor över Stockholm från 1600 till idag som Stockholms stadsarkiv lagt ut. Dessa kartor är geografiskt registrerade. De finns även tillgängliga från Stadsarkivet som överlägg i Google Earth.

Kungliga Djurgårdsförvaltningen har en rad äldre kartor utlagda på Internet som visar Norra och Södra djurgården i Stockholm, se <http://www.djurgardskartor.lantmateriet.se>.

Referenser

Ehrensverd, Ulla (2006) *Nordiska kartans historia: från myter till verklighet*, John Nurminens stiftelse, Helsingfors.

Lundin, Eliz (2003) *Sverige i kartsisser och texter från 1550-talet*, Riksarkivet (www.statensarkiv.se). <http://62.20.57.210/ra/jor->

- debok/Eliz_Lundin/Eliz_Lundin-Sverige_i_kartskisser_och_texter_från_1550-talet.pdf (nedladdad 2008-06-22).
- Svensson, Henrik (2005) *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi: husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft*, Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, Avhandlingar 158, Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet, Lund.
- Tollin, Clas (2007) När Sverige sattes på kartan, i Ulf Jansson (red) *Kartlagt land: kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*, Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, Stockholm.
- Wennström, Hans-Fredrik & Ulf Sporrang (1998) *Sveriges kartor*, Sveriges nationalatlas, Lantmäteriverket, Stockholm.

*Ulf Jansson är forskare och universitetslektor vid
Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
E-post: ulf.jansson@humangeo.su.se*

recensioner

Tommy Book & Daniel Bergman (2008) *För-gängelsens geografi. Provisorier i kulturlandskapet*, Carlssons, Stockholm/Falun. ISBN 978-91-7331-138-0. 174 sidor. Häftad.

Tommy Book är känd för denna tidskrifts läsare som expert på Öst- och Centraleuropas symbol-landskap, infrastruktur och politiska geografi. Nu har han tillsammans med Daniel Bergman skrivit en bok på delvis samma tema men med inriktning mot det tillfälliga i landskapet. Det gäller inte bara baracker och tältläger efter stadsbränder och för kraftverksbyggen utan även så skilda företeelser som äreportar, rockfestivaler, decauvillebanor och koncentrationsläger.

Boken bygger i första hand på andrahandsuppgifter men författarnas förmåga att spåra upp tillfälligheterna är övertygande. Kapitelindelningen börjar med de korta provisorierna av typ orienteringstävlingar, stadsavspärningar mot demonstrationer samt arrangemang för tidiga olympiska spel. Som exempel på något varaktigare provisorier nämns världsutställningar, revolutionsmonument och barackläger för drabbade av stadsbränder och krig. Som längre provisorier skildras

några mer kända »för-städer» till svenska och ryska gruv- och kraftverksamhällen, där Books kunskap om sovjetsamhällets kombination av kraft, brutalitet och irrationalitet kommer fram.

Många av bokens exempel är relativt välkända även om sammanställningen av dem är värdefull. Några »fynd» kan göras, för mig var existensen av ett evakueringsläger för finska flyktingar 1944–45 i Jörn med namnet Pikku (Lilla) Rovaniemi obekant. Valet av provisorier kan givetvis diskuteras. Mitt sommarhus ligger på Vätö i Roslagen, bland resterna av de stenbrott som där togs upp, försågs med arbets- och boningshus och sedan försvann när stenen eller världskonjunkturen inte gjorde brytningen lönsam. Första världskrigets nödbostäder i bland annat Stockholm blev kanske för långvariga för att räknas in men otvivelaktigt var de avsedda som provisorier.

Störst behållning, med något av nyhetens behag, får jag av Daniel Bergmans bidrag om tre socialistisk-statiska storbyggen, Nowa Huta vid Kraków i Polen, Stalinstadt i DDR och Dimitrograd i Bulgarien. Stalinstadt, från 1961 Eisenhüttenstadt, skulle bli en socialistisk mönsterstad belägen intill det socialistiska broderlandet Polen

och med ambitiösa, om än föränderliga byggnadsplaner. De olika bostadsområdena reflekterar än i dag föränderligheten i byggnadsideologierna, inte minst i graden av övergivande och ödeläggelse i den krympande stålverksstaden. Det är givetvis inte den senare historien som är berättelsens höjdpunkt utan de första utbyggnadsårens provisorier. De övriga två städerna får en mer översiktlig behandling.

I en slutreflexion diskuterar författarna relationen mellan »byggnadskultur» i vid bemärkelse och ideologi. Medan de svenska provisorierna först tillkom under svåra mänskliga förhållanden, kom de senare att utföras som väl planerade och funktionella anläggningar från byggnad till rivning, ofta i samband med vattenkraftsanläggningar. I den sovjetiska idologin skulle mönstersamhällen byggas men realiteten innebar ofta stora tragedier och förluster av människoliv. Här kunde en fördjupad teori- och ideologidiskussion ha passerat men författarnas avsikt är snarare att ge glimtar av provisoriernas landskap än en sammanfattande teori.

Thomas Lundén

Jan O Mattsson (2008) *Moln. Uppkomst, indelning, formvärld*, Studentlitteratur, Lund. ISBN 978-91-44-04943-4. 143 sidor. Häftad.

Visst har vi väl alla fascinerats av moln någon gång? Som barn liggandes på en gräsmatta och förundrade över de vita bomullstussarna som seglade fram över våra huvuden. Som vuxna har vi kanske förvånats över hur plötsligt de tornar upp

sig vid horisonten, som en kompakt, gråsvart mur förebådande regn och åska. Ingen kan undgå att beröras av dessa besynnerliga formationer. Dess koppling till väder var kanske inte tydligt för oss som barn, men som vuxna har vi lärt oss detta genom erfarenhet och studier.

Nu finns det en bok för oss som vill veta mer om moln. Och det vill vi väl alla? I inledningen till »Moln. Uppkomst, indelning, formvärld» berättar Jan O Mattsson om cloud spotting, dvs personer som samlar på moln de har upplevt. Så tokigt! – var min första tanke men efter att ha läst Mattssons bok måste jag erkänna att jag har sökt information om »cloud spotting»-organisationer.

Denna bok är skriven av en passionerad molnkännare, professor emeritus Jan O Mattsson. Passion kan många gånger vara en god grund för lärande men kan ibland vara ett hinder när man ska lära ut något. I Mattssons fall är detta dock inte så. Han har inte hamnat i fällan att vilja lära ut för mycket på ett alltför teoretiskt sätt. Snarare väcker han hos läsaren en hunger att vilja veta mer. Boken innehåller i stort sett allt man bör veta om moln, både som geografistudent på grundnivå, geografilärare, seglare, frisksportare, semesterfirare – ja alla! Teorier kring uppkomst, klassificering, koppling till väder och klimat blandas med dikt och prosa. Författaren förmedlar sin kunskap på ett varierat och personligt sätt. De egna illustrationerna förmedlar den passion och kunskap som författaren besitter.

En bok att njuta av och att ge bort i julklapp!

Karin Wakeham

mottagna böcker

Borén, Thomas & Peter Schlyter (red) (2008) *Kring Beringia. Expeditioner och folk*, Ymer 2007, vol 127, Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, Stockholm.

Sporrong, Ulf (temared) (2008) *Stockholm – Mälarregionen*, Sveriges Nationalatlas (SNA), Bromma.

Har Du läst aktuell, nyutgiven litteratur inom geografi- eller utbildningsområdet och vill recensera verken, hör av Dig till Karin Wakeham. (Se omslagets bakre insida för kontaktuppgifter.) Geografiska Notiser har mottaget ovanstående böcker som vi gärna skickar till den som vill läsa och recensera.